

Миодраг Чизмовић

Магистар философских наука, Филозофски факултет, Пале

Проблем апокатастазе у руској религијској философији

Сажетак: Апокатастаза је теолошко учење које говори о враћању свега у првобитно стање, стање безгрешности, као и о спасењу свих у есхатолошкој перспективи. Термин апокатастаза се везује за Оригена, иако га је први пут употребио Климент Акександријски. Заступали су га Григорије Ниски, Дидим Слијепи и много суптилније Максим Исповједник. Идеја апокатастазе носи у себи нешто крајње антиномично. Ту антиномичност препознајемо и у руској религијској философији. Посебно су карактеристична два најудаљенија тумачења апокатастазе које налазимо код Василија Зењковског и Николаја Берђајева. Зењковски је недвосмислен када каже да је апокатастаза лажно учење и обична спекулација. За разлику од Зењковског, Николај Берђајев каже да је идеја вјечности пакла кошмарна и неистинита. Овај проблем ће бити третиран и код других значајних руских религијских философа.

Кључне речи: апокатастаза, руска философија, Берђајев, Зењковски

Термин „апокатастаза“ је грчког поријекла и у најбуквалнијем преводу значи враћање свега у првобитно стање. То је стање прије Адамовог пада у гријех, стање хармоније и безгрешности. „Благодат васкрсења нам обећава васпостављање палих у време пре пада. Очекивана радост јесте повратак у прави живот. Она поново приводи у рај онога ко је истеран из њега“.¹ Иако се овај проблем најчешће везује за Оригена сматра се да је термин апокатастаза први пут употребио Свети Климент Александријски. Он је први хришћански мислилац који је наду у спасење свих обојио хришћанским терминима.² Наиме и пагански мислиоци као што су Плотин и Прокло, као и хришћански Григорије Ниски и Ориген су акцентовали потребу пале природе да се врати у првобитно стање које ће бити боље и од самог Раја.³ Апокатастаза (ἀποκατάστασις) означава васпостављање свега у својој пуноћи, приликом другог доласка Христовог. Свети Григорије Ниски, Ориген и други грчки хришћански оци препознали су у том учењу обећање општег спасења, укључујући осуђене, чак и пале демоне. Павле Евдокимов иде толико далеко када тврди да Свети Григорије Ниски говори о искупљењу и самог ђавола. Иако ово мишљење Црква никада није осудила, примјећује Флоровски, то је ипак на извјестан начин коштало Светог Григорија Ниског да никада не буде убрајан међу велике учитеље Цркве: Светим Јованом Златоустим, Григоријем Богословом и Василијем Великим.

---

¹ Гр^н PG 44, 188, цит. према, Михаил Кардамакис, *Православна духовност*.

² Види, Брајан Е. Дејли, *Апокайастасис и „блато пошћивајешко ћушање“ у есхатологији Максима Исповједника у књизи „Аспекти философске и теолошке мисли Максима Исповједника“*, Луча, Никшић, 2006.

³ Уп. Андреас Андреопулос, *Есхатологија и коначно обновљење (апокайастаза) код Оригена, Григорија Ниског и Максима Исповједника*, стр. 195, у књизи у књизи Групе аутора „Зборник текстова савремених православних теолога“.

По том гледишту, сва бића коначно очишћена од зла ће васкрснути и сатана ће бити спасен васпостављајући у себи анђеоску природу, и тада ће „Бог бити све у свему“ (1. Кор 15, 28). То свеопште спасење подразумијева прије свега оне који за живота на земљи то заслужише подвигом, као и оне који морају проћи кроз „огањ очишћења“. Иако је евидентно да хришћанство истока не зна за постојање чистиштва, Климент Александријски користи термин „мудра ватра пакла“ на извјестан начин сугеришући нам да се кроз ту „мудру ватру пакла“ грешници очишћују и спасавају.⁴ Григорије Ниски ће устврдити да је зло по својој природи ограничено, да нема онтолошку утемељеност и зато га треба посматрати под призмом недостатка љубави. Консеквентно томе, грешни човјек ће исцрпити домен зла, разочаравши се у њега, схвативши његову обману, и неминовно се вратити добру.⁵ Тај огањ очишћења уништиће све испразно укључујући и зло које није вјечно. „Зло је... гориво за пакао, пакао гори док зло не изгори.“⁶ Или ријечима Семјона Франка: „Зло је небиће, празнина која се издаје за пуноћу; оно нестаје само ако се потискује пуноћом, суштаственошћу и дубинском реалношћу добра.“⁷ Или још децидним ријечима Сергија Булгакова: „Уопште, онтолошки не постоје ни зло, ни пакао, он је својеврсна халуцинација која законито настаје у болесним душама. Али управо зато му није својствена вечност, он спада у област небића које се одвојило од бића.“⁸

У складу са тим, пошто ће зло временом бити побјеђено и остаће само добро, сва пала створења, рачунајући и Сатану чека потпуно избављење, препород и враћање у првобитно стање, тачније апокатастазис. Евдокимов на Јудином примјеру долази до неочекиваног закључка. Јуда је по светом Јеванђељу, обузет Сатаном, излетио у ноћ са Тајне вечере. Али он су својој руци носи и хљеб са Господње вечере, и на тај симболички начин, по Евдокимову, пакао у себи крије и зрно свјетлости.⁹ Поборници учења о апокатастази дубоко вјерују да ће на крају времена, увидјевши истину сви искористити могућност покајања и на тај начин бити спасени. У том смислу Ориген ће инсистирати на „онтолошкој промјени душе“. И по тој логици: „после многовековног периода порок ће ишчезнути и ништа неће остати ван добра. И то ће бити савршени повратак свих разумних бића оном првобитном стању у којем су била створена, када још није било зла“. Апокатастаза по њему важи за све људе од Адама до Судњег дана, чак и за пале анђеле.¹⁰ Међутим, архимандрит Плакида Десеј износи став да је на петом Васељенском сабору осуђено учење о апокатастази коју су баштинили Свети Григорије Ниски, Ориген, Исак Сирин, Јосиф Хадзаја. Наиме, он сматра да иако је ово учење осуђено, хришћани

⁴ Уп. Андреас Андреопулос, *Есхаџолоџија и коначно обновљење (апокајасџаза) код Ориена, Григорија Ниског и Максима Исповједника*, стр. 196.

⁵ Максим Исповједник образлажући ставове Григорија Ниског говори о три врсте апокатастазе и то апокатастази која се тиче човјекских врлина, друга се тиче апокатастазе цијеле природе која ће се десити на крају историје после свеопштег Васкрсења и апокатастазу психичких сила и моћи које су се изгубиле због гријеха. По мишљењу Максима Исповједника трећи вид апокатастазе присутан је код Григорија Ниског. Иначе Максим Исповједник када говори о повратку у првобитно стање то чини да би показао да Бог није узрок гријеха. По њему апокатастаза је у ствари побједа над злом и у сјећању. Види, Здравко Пено, *Христос нова твар*, стр. 66. Православни Богословски факултет „Свети Василије Острошки“ — Фоча и Манастир Острог, Фоча — Острог, 2009.

⁶ Владета Јеротић, *Како мислиши о апокајасџази* у књизи *Узједна размишљања*, стр. 28.

⁷ Семјон Франк, *Рушење идола*, стр. 72.

⁸ Сергеј Булгаков, *Свјетлости невечерња*, стр. 439.

⁹ Види, Павле Евдокимов, *Луда љубав божија*, стр. 72.

¹⁰ Георгије Флоровски, *Источни оци IV века*, стр. 286–287.

су дужни да се моле за спасење читавог свијета, са вјером у њихово темељно покајање.¹¹ Зато Максим Исповједник говори о потреби обнављања цјелокупне природе јер људи помрачени гријехом остаће неспособни за сагледавање Бога. Отуда је неминовно сваки човјек позван да апокатастазу поштује, али само у тишини властитог срца бојећи се релативизације и злоупотребе од стране некултивисане гомили и њихове духовне апатије.¹² Тај дух релативизације и равнодушности најбоље се одсликава у питању: „Зашто би се трудили ако ће нас Бог ионако спасити“?

Када је ријеч о учењу о апокатастази код Светог Јована Дамаскина нема дилеме и мјеста импровизацији. По њему, термине: вјечни живот и вјечни пакао које срећемо у Јеванђељу, можемо само дословно тумачити: „А израз, пак, ‘вечни живот’ и ‘вечни пакао’ открива бесконачност будућег века. Јер, по васкрсењу, време се неће мерити данима и ноћима, него ће, наиме, бити један невечерњи дан, када ће Сунце праведности јасно обасјати праведнике, а грешнике ће покрити најдубља и бескрајна тама.“¹³ Али оно што је суштинско, јесте да Бог неће на силу никога увести у рај. Само они који прођу кроз покајање и очишћење, имаће могућност спасења. Иако је апокатастаза нерјешива тајна, недвосмислена је тежња и молитва за сваког и за све. Она на извјестан начин подразумемијева и нашу наду у побједу правде Божије. „Текстови Светог Писма приморавају нас да прихватимо две антиномичне тврдње о потпуној победи Бога над злом на крају времена и о могућности вечног проклетства, при чему друго може да буде само обрнута страна првог. Овде је умесно само ћутање ума пред тајном“¹⁴ Берђајев ће Оригена уз Светог Григорија Ниског изузетно уважавати. Чак ће у својој аутобиографији истаћи да је Ориген један од ријетких људи који је ослобођен од садистичких елемената у учењу о вјечности пакла. Али, ипак, у његовом учењу о апокатастази и слободи, Берђајев ће препознати елементе несклада и антиномичности. „Спасење читавог света, ако се разуме као свеопште обнављање у првобитном стању пре пада у грех, мисли се као резултат детерминисаног процеса, независно од људске слободе. Читав твар ће бити принуђена да, на крају крајева, уђе у Царство Божје“.¹⁵ Изгледа да проблем апокатастазе носи у себи нешто антиномично и наизглед непомирљиво. Како је могуће помирити безграничну Божију љубав и људску слободу? И руска религијска философија даје значајан допринос тумачењу овог комплексног проблема. Наиме, руска религијска философија проблем апокатастазе посматра крајње антиномично. За Василија Зењковског је тумачење хришћанског учења о крају свијета врло често порађало је проблематична учења. Међу тим противрјечним учењима он издваја и учење о апокатастази коју види као крајњу спекулацију. Бог заиста може све, али ако је заиста створио човјека као слободно биће, он неће да намеће своју љубав, јер би то суштински била врста насиља над слободом. Бог само од нас очекује да му приђемо слободном одлуком срца. Ако је човјек истрајан у непокајању, ако се свјесно и непоколебљиво противи истини, а ипак ће бити спасен, зар није то типичан примјер насиља над човјековом слободом? У том правцу он закључује: „Чим узмемо у обзир дар слободе, својствен анђелима и људима, та шема се одмах руши. Господ не може продрјети кроз ту преграду — и

¹¹ Уп. Архимандрит Плакида (Десеј), *Смрт је њодеђена* у књизи групе аутора *Господ није створио смрт*, стр. 54.

¹² Павле Евдокимов, *Људа љубав Божија*, стр. 71.

¹³ Свети Јован Дамаскин, *Исходник знања*, стр. 179.

¹⁴ Архимандрит Плакида (Десеј), *Смрт је њодеђена* у књизи групе аутора *Господ није створио смрт*, стр. 54.

¹⁵ Николај Берђајев, *О човековом њозвању*, стр. 297.

ако зли дуси или зле душе буду упорне у свом противљењу Богу, никаква 'апокатастаза' неће бити могућа. Господ може предати смрти, потпуном уништењу она бића која се противе цјелокупној хармонизацији бића, али их не може преобразити ако они за то немају воље. Такав је био од искона план стварања: анђели и људи су добили дар слободе који поставља преграду свакој вањској принуди¹⁶. Слобода је највећи човјеков дар, али када човјек свјесно бира зло, бира непостојање. Зењковски препознаје трагичност у томе што ће и послјије хиљадугодишњег царства Христовог, снаге одане Сатани и даље свјесно служити злу и бити истрајне у непокајању. Он ће устврдити да ће све оне који су истрајни у непокајању и неће да се врате Богу, чекаати потпуно уништење, тачније друга смрт. По њему, без тог трагичног у себи слобода не би била слобода. Послије друге смрти, свијет чека стање хармоније о којем говори Апокалипса.¹⁷

Сличног становишта је и Георгије Флоровски који каже да послјије васкрсења људе чека Страшни Суд. Тај Суд се назива Страшним због оних који ће бити осуђени и чија је воља срасла за гријех и не жели покајање. Он каже: „Апокатастаза природе (јестаства) не укида слободу воље... Воља се не може придобити принудно, она се мора покренути 'узрочношћу кроз слободу', Мора се покренути изнутра — љубављу“.¹⁸ И Апостол Павле наглашава да од човјековог живота и његових дјела зависи све. У првој посланици Апостола Павла Римљанима наилазимо на ријечи да ће Бог дати плату свима по дјелима његовим: „Живот вјечни онима који истрајношћу у добрим дјелима траже славу и част и бесмртност. А јарост и гњев онима који се упорно противе истини а покуравају неправди“.¹⁹ А и друга мисао Апостола Павла да нам је све дозвољено али да нам није све на корист као да сугерише и подстиче одговорност. У том погледу Павле Флоренски позива на духовну будност и упозорава да „гдје је срце наше ту је благо наше“, сугеришући да је неопходно богатити се у Богу и наоружати се хришћанским врлинама, а да је остало све таштина. Онима који свој неповратни живот користе да би се клањали мамону, обоготворавајући новац и чије је срце срасло са злом чека суморан крај. Из тог разлога, по њему, „Завршно, последње и бесповратно раздвајање биће Страшни суд кроз долазак Духа, када ће све оно што своје богатство није засновало у Њему бити лишено свога срца, јер таквом срцу неће бити мјеста у бићу: све што није од Бога, што се 'не богати у Богу' (Лк. 12/21), предвиђено је за плен 'друге смрти' (Откр. 20, 6, 14)“.²⁰ И Виктор Несмјелов је мишљења да је новозавјетна истина потпуно одређена што се тиче ђавола и његових помагача. Наиме, он каже да за ђавола и за његове следбенике просто неће бити мјеста у Царству Небеском. 1Намеће се питање да ли су Сатана и његове слуге од Господа унапријед осуђене на пропаст и на огањ вјечни, огањ паклени. У том смислу можемо и тумачити ријечи Виктора Несмјелова: „Идеја апокатастазе несумњиво има високу унутрашњу вредност и несумњиво је да се у сфери рационалног умовања сасвим основано може тврдити будућа реалност те идеје; јер је с психолошког становишта, стварно, подједнако замисливо и подједнако могућно како то да се пали духови на крају крајева уразме и окрену се суду Божијег милосрђа“.²¹ Ипак Несмјелов сумња у покајање грешника сматрајући да је из-

¹⁶ Василиј Зењковски, *Основи хришћанске философије*, стр. 337.

¹⁷ Исто, стр. 340.

¹⁸ Георгије Флоровски, *О васкрсењу мртвих*, стр. 158, у књизи Групе аутора *Васкрсење и реинкарнација*.

¹⁹ Види, Нови Завјет, Прва посланица Апостола Павла 2, 7, 8.

²⁰ Павле Флоренски, *Сјуб и шврђава истине*, стр. 159.

²¹ Виктор Несмјелов, *Наука о човеку*, стр. 515.

гледно да ће они бити истрајни у непокајању. По овом гледишту човјек не смије да пристане на зло. Христос, једини непорочни, даје своју крв за живот свијета, и најмање што се очекује од човјека је да поштује Христово страдање, не правећи компромис са злом. Постоји мисао која гласи да је једини гријех у ствари бити хладан према Васкрсломе. У том смислу Дугин закључује: „И тек након одређеног временског рока, пуног огорчене и бескомпромисне духовне борбе, праћене спољашњим тријумфом ‘сина погибелји’, доћи ће Царство Божије, као потврда славе верних и страшна казна за све који су се предали ђаволу“.²²

Потпуно другачије гледање на тему апокатастазе налазимо код Берђајева, који је сав у есхатолошким преокупацијама. Берђајев је често потенцирао став да постоји тема која га више прогања и мучи и од саме смрти, а то је проблем пакла и бесконачних мука. По њему је, како он сам каже, „кошмарна идеја пакла“ само била свједочанство да људи дркају вјечност и бесконачност. Пакао није вјечност, већ рђава бесконачност, немогућност да се из времена изиђе у вјечност. Нема никакве вјечности осим вјечности божанске. Берђајев примјећује да ми замишљамо крај категоријама нашег коначног ума. Присталице доктрине о вјечним адским мукама падају у замку објективације, они овременују вјечност, што је просто немогуће. Из тог разлога „онтологија пакла“ је немогућа и људи који инсистирају на томе имају нешто осветољубиво у свом карактеру. Онтологија пакла је, по њему, инспирисана осветом и мржњом и он у њој препознаје обресе садизма.

„Пакао, који је објективирани као посебна сфера вечног живота, потпуно је неподношљив, незамислив и напросто неспојив са вером у Бога. Бог, који свесно допушта вечне паклене муке, уопште није Бог, он пре личи на ђавола“.²³

Посебно у данашњем времену када људи и у свакодневном животу осјећају предукус пакла, потпуно дјелује депласирано становиште пријетњи вјечним пакленим мукама. Бог жели да се сви људи спасу. Берђајев наглашава да нико не може бити спасен одвојено од заједнице. Он не пристаје на спасење ако ће неки наши ближњи у истом моменту горети у адским мукама. И наш рај би био помућен њиховом патњом. По његовом мишљењу, рај је могућ једино под условом да нема вјечитих паклених мука. Левицки је дубоко проникао у ову Берђајевљеву муку: „Спасење није могуће, ако се само и једна душа мучи у паклу. Нико не може бити спасен одвојено од других. Спасење може да буде само саборно“.²⁴ Берђајев ће говорити: „Ми не треба да тежимо само личном спасењу већ и свеопштем спасењу и преображају. Питање о томе да ли ће сви бити спасени и како ће наступити Царство Божије последња је, рационално неразрешива тајна, али ми свом снагом духа треба да тежимо томе да сви буду спасени. Треба да се спасавамо заједно, са светом, саборно, а не појединачно. Воља ка општем спасењу јесте испољавање љубави“.²⁵ Берђајев поред све унутрашње борбе и великих преиспитивања потенцира став о спасењу свих захваљујући безграничној љубави Божијој. Ово промишљање и те како подсећа на Оригеново „апокатастасис пантон“ („ἀποκατάστασις τῶν πάντων“) што предвиђа васпостављање свега и спасење цјелокупне Божије творевине. Он сматра да коначна побједа Бога над силама пакла представља јединствено и недјеливо царство. Ако буду постојала два царства, спашени и осуђени на вјечне муке, он се

²² Александар Дугин, *Метафизика благе вести*, стр. 207.

²³ Николај Берђајев, *О човековом позовању*, стр. 292.

²⁴ Сергеј Левицки, *Опједи из историје руске философије*, стр. 289.

²⁵ Николај Берђајев, *Филозофија слободне духа*, стр. 337.

пита, да ли је то побједа Бога?²⁶ Сличног становишта је и Николај Лоски. По њему, ако ће се само мало стадо, тачније изабрани спасити, а остали се мучити у огњеним пакленим мукама, свијет није требало ни да буде створен. „Ако макар једно створење пре краја судњег дана буде подвргнуто мучењима, горим од најстрашније тортуре, онда не би било могуће схватити како је свезнајући и свеблаг Бог могао да створи такав свет.“²⁷ Идеја пакла је једино разумљива када се посматра као педагошки аргумент и она у извјесном смислу представља чистишиште јер ће просто, по њему, сва створења ући у Царство Божје. „Загробне муке су само нужна хирургија која поправља душу. Као што се уже, протиснуто кроз узан отвор, чисти од прљавштине тако се и душа подвргнута мукама, спасава од порока.“²⁸ Према томе, пријетње Страшним Судом представљају васпитни и педагошки пријекор упућен је онима који истрајавају на путу зла не би ли се замислили над собом и кренули путем поправљања и покајања. Инсистирати на постојању вјечних паклених мука донекле је једино могуће као педагошки аргумент којим се спречава духовна апатија, безвољност и склоност ка релативизацији. У том смислу размишља и Павле Евдокимов када каже: „текуће схватање вечних мука само је једна школска интерпретација, једна упрошћена теологија казнено поправне природе... Оно што је неприхватљиво, то је да замислимо како паралелно са вечношћу Царства Бог припрема и вечност пакла, што би, у извесном смислу, био пораз Бога и делимична победа зла.“²⁹ Берђајев износи тврђење да побједа над смрћу није коначна побједа јер је смрт ипак везана за пало вријеме овога свијета. По њему, коначна, суштинска и највећа побједа јесте побједа над паклом и та побједа је ствар исходишта и саме вјечности. Упркос децидним формулацијама Берђајева о немогућности вјечних паклених мука, наилазимо и на мјесто гдје он не спори да је сама есхатологија својеврсна тајна. „Па ипак, ми морамо признати да детерминисаност, предодређеност спасења, јесте рационализација тајне последњих судбина, есхатолошке тајне.“³⁰ Заиста, код Апостола Павла наилазимо на мјесто гдје он каже да Бог „хоће да се сви људи спасу“, чиме нам се сугерише да ће Бог наћи начин да спаси човјека, показујући на тај начин дефинитивну побједу и тријумф добра. Међутим поставља се питање како помирити Божију љубав и милост и човјекову слободу? Павле Евдокимов ће цитирати стару светоотачку изреку да Бог може све, само не може натјерати човјека да га воли. Наиме ова мисао сугерише колико је Божије поштовање човјекове слободе зато човјек и Богу може казати не. И то је заиста моћан аргумент слободе човјекове. Али, са друге стране, то је „пакао за божанску љубав, то је небеска димензија пакла, божанска визија човека погруженог у мраку усамљености“, закључује Евдокимов.³¹ „Учење о свеопштем спасењу, које пориче вечност пакла, истовремено игнорише и несхватљиву тајну љубави Божије, која превазилази све наше

²⁶ Види опширније, Николај Берђајев, *Истинина и ошкровање*, у књигама: *Судбина човека у савременом свијету*, стр. 171–176, као и у његовом аутобиографском дјелу *Самосиознаја* и нарочито у *Епископској дијалектици божанској и људској*.

²⁷ Николај Лоски, *Бој и свейско зло*, стр. 84.

²⁸ Павле Флоренски, *Сјуб и ѿврћава истине*, стр. 184. Сама ријеч чистишишта (лат. *purgatorius*) у преводу значи прочишћавање, а одлуком сабора у Фиренци 1455. године постаје официјелно учење римокатоличке цркве.

²⁹ Павле Евдокимов, *Луда љубав Божија*, стр. 71. Берђајев назива бајком становиште оправдавања пакла као „одмазде над злима да би се утјешили добри“ и у том ставу он не препознаје ништа онтолошко. То је такозвана казнено поправна теологија чија је терминологија више везана за социјалну проблематику. Види, Николај Берђајев, *О човековом ѿозвању*, стр. 292.

³⁰ Николај Берђајев, *О човековом ѿозвању*, 297.

³¹ Павле Евдокимов, *Луда љубав Божија*, стр. 24.

рационалне и сентименталне концепције, као и тајну људске личности и њене слободе. Љубав Божија подразумева потпуно уважавање Својих створења, све до 'добровољне немоћи' да им се укине слобода³². Према томе, пакао је аргумент, тачније потврда слободе и потпуно је бесмислено пакао посматрати као казну или „освету“ Божију. Савремени грчки богослов Никос Мацукас увиђа да је суштина пакла истрајност у непокајању и отврднуост срца, тачније не жељење љубави Божије. Он каже да „не постоје никаква врата, са прописом било какве правне уредбе, која је Бог затворио. Та врата затвара непокајаност. Па ипак, статична бића се оживљавају како би неизлечена остала у свом стању. Зато стваралачка љубав Божија све одржава. Ма колико се то чинило апсурдно, пакао је израз крајњег човекољубља Божијег“³³. Размишљајући на тему пакла Јеротеј Влахос раздваја ад и пакао. По њему ад је привремено мучење, док пакао почиње да обитава тек после Страшног Христовог Суда. Пакао (Хадес — грчки Άιδης, или Шеол — хебрејски הַעֲלֵמוֹת, латински Orcus) значи мрачно мјесто где самоћа деградира до потпуног сиромаштва ђаволског солипсизма, тамо гдје се погледи не сусрећу. Коптске изреке старца Макарија нам дају врло потресан опис те самоће. Заробљеници пакла су леђима везани једни за друге и само велико сажаљење, милост и молитве живих за тренутак им доносе предах: „Време од једног мига, довољно да се види лице другог...“³⁴. Из наведених ријечи намећу се двије премисе и то: не видјети лице другог, затим обитавати у својој самодовољности, тачније бити сам. Немогућност да човек воли, егоизам, болна самоћа, себичлук, представљају већ предукус пакла. Отуда се поставља питање није ли пакао већ у нама? Једно од тумачења шта јесте пакао, можемо посматрати и на овај начин. Када закорачимо у вјечност, Бог ће нам показати какав је требало да буде наш живот да смо своје таленте и дарове остварили на прави начин, а како је прошао наш живот у честим тривијалностима, површностима, трошењем неповратног времена на испразностима, уживајући у таштини овога свијета. Сама чињеница да је све неповратно прошло и да више ништа не можемо промијенити породиће ужасну грижу савјести. Та грижа савјести ће бити тако неугасива, да ће у ствари представљати прави пакао. Паклене муке су у ствари горчина разочарења спознајом да смо промашили пут. Самовласни смо, значи имамо власт над самим собом и од нашег понашања зависи и сам крај. Антоније Блум пише: „Чини ми се да се Страшни суд састоји у томе што ће човек стати пред лице савршене љубави и видети како мало љубави има у њему и ужаснути се. Али, то не значи да ту почиње мучење. Зато што — можда сам у заблуди... али мислим да ће нас Бог дочекати са тугом због тога што смо цео живот живели тако јалово што смо га толико упропастили себи, да не говоримо о томе колико смо га упропастили другима, и да ће његова реакција на нас бити туга и сажаљење“³⁵. По ријечима Булгакова: „У светлости Страшног суда... неће бити мјеста за привиде и илузије. Тада ће људима постати јасно чиме је у њима подобје недостојно свог образа (лика) и чиме их је стваралачка слобода довела до жалосне пустоши“³⁶. Јер, као што је и Царство Небеско у нама тако је и пакао у нама. Трагедија и мука пакла није у томе што Бог

³² Архимандрит Плакида (Десеј), *Смрт је подељена* у књизи групе аутора *Господ није створио смрт*, стр. 54.

³³ Никос Мацукас, *Проблем зла*, стр. 155–156.

³⁴ Павле Евдокимов, *Православље и уметности*, стр. 197.

³⁵ Антоније Блум, *О смрти, ирашћању, Страшном Суду и светлости* у књизи групе аутора *Господ није створио смрт*, стр. 395–396.

³⁶ Сергеј Булгаков, *Светлости невечерња*, стр. 439.

не може да опрости гријехе грешницима, већ је у томе што сам човјек, његова грижа савјести му не дозвољавају да сам себи опрости гријехе.³⁷ Николај Берђајев изузето надахнуто говори о томе:

„Није страшно оно што ће Бог учинити са мном. Страшно је оно што ја чиним са собом. Страшан је суд душе над собом, над сопственом немоћи да се успостави вечни живот. Пакао, у суштини, не означава да је човек доспео у Божје руке, већ да је дефинитивно препуштен сопственим рукама“.³⁸

Остала нам је карактеристична мисао Светог Јована Златоустог који каже да ће се на Страшном Суду поставити људима само једно питање, питање нашег милосрђа. На крају ће правда прерасти у милосрђе. Када све mine судиће нам се колико смо имали љубави и шта смо истински вољели на овој земљи.³⁹ Сјетимо се старца Зосиме из романа *Браћа Карамазови* који нам говори да је свако од нас крив за све и за свакога. Како то схватити? Анастасија Гачева сматра да је овим ријечима Достојевски хтио да да до знања да не вјерује у подјелу у Царству Божијем и у буквално тумачење Страшнога Суда. Хришћанска философија нам доноси аксиологију по којој преузимамо кривицу говорећи: Признајем да сам крив или, пак, и ја учествујем у тој кривици. Осјећај одговорности нам сугерише да је свако од нас одговоран за све људе и за цијели свијет и да је наша суштинска дужност да тежимо спасењу свих и цијеле творевине. „Сви смо криви за све“ — то значи да сви заједно морамо или пропасти или се спасити, али се не може догодити да се спасе само један део, јер такво спасење једног дела неће у суштини бити спасење, него управо казна за све, и патња спасене браће неће бити ништа мање неподношљива, него што су страдања њихове одбачене браће у паклу“.⁴⁰ Постоји у роману *Браћа Карамазови* мјесто гдје се одликава нада Достојевског да је могућа макар и једна главица лука да би се домогли спасења. Наиме, прича је сљедећа: Да је после упокојења једне надасве зле и покварене жене, њен анђеол чувар плачући успијева да се сјети њеног јединог добра и то да је једном просјаку некада дала главицу лука. Измоливши Бога, анђеол јој даје главицу лука не би ли се извукла из огњеног језера. Видјевши њено извлачење остали грешници притрчаше и дохватише се за њу, не би ли се и они извукли, али грешница уз љутњу им рече да је то само њена главица лука. Послије тих ријечи, у исти трен, прекину се главица и она се са осталим грешницима врати у огњено језеро. Достојевски као да је хтио да сугерише колико је заиста мало потребно па да се људи спасу. У том свјетлу дјелује и размишљање Анастасије Гачеве када говори о схватању апокатастазе код Достојевског. Она ће се усредсредити на икону Страшнога Суда која се чува у једном од музеја у Сан Петербургу. Али оно што је раритет јесте да је Страшни Суд приказан тако да у њему не горе грешници већ њихови гријеси, гњев, освета, гордост, мржња, лукавство. Она закључује: „Људи, очишћени и умивени Христовом љубављу, улазе у радост Небеског Јерусалима. Вероватно да се не би могла пронаћи боља илустрација за начин на који је Достојевски схватио идеју спасења и за његово схватање апокатастазе“.⁴¹ У *Стиуду и тврђави истине*, Флоренски наводи свједочење протестантског пастора, Редстока приликом његовог боравка у Сирији 1877. године. Наиме, наводи он, тројица локалних старјешина раз-

³⁷ Уп. Сергије Левицки, *Опједи из историје руске философије*, стр. 289.

³⁸ Николај Берђајев, *О човековом изозвању*, стр. 302. „Човек активно ствара рај и пакао. Рај и пакао су човеков духовни живот и они се разоткривају у дубини духа“.

³⁹ Уп. Павле Евдокимов, *Људа љубав Божија*, стр. 70.

⁴⁰ Анастасија Гачева, *Свети ће дийи лејоџа Христџова*, стр. 163–164.

⁴¹ Анастасија Гачева, *Свети ће дийи лејоџа Христџова*, стр. 188.

говарају о нерјешивости тајне, тачније антиномији о спасењу грешника уз постојање слободе. Како помирити правду и милосрђе?, питаше се они, јер по заповијести милосрђа, Бог ће опростити гријехе грешницима, али ако буде праведан, непристрасно ће казнити грешника. И док су они рјешавали ово антиномично питање, приђе им роб, замоливши их да он искаже свој став, што му и дозволише. Он рече: „Мислим да ће — рече он — Бог по својој праведности казнити и истребити грех, а да ће по милосрђу своме помиловати грешника“⁴² Наиме, код хришћанских отаца често ћемо наићи на размишљање да треба мрзјети грјех, а никако грешника. На извјестан начин као да нам се сугерише да ће на дан огњене провјере свега земаљског грјех бити уништен, а грешник спасен. Павле Евдокимов врло разложно говори о томе: „Апокатастаза ће васпоставити свет онаквим каквог га је Бог замислио и желео... грех ће нестати потопљен у огњено језеро о коме говори Апокалипса, а спашени грешник ће устати као дете Оца“⁴³ Из анализе мисли руских религијских филозофа произилази да суштину хришћанства треба доживљавати као есхатологију, као будуће Царство Божије, не заборављајући да је у исто вријеме Царство Божије већ у нама.⁴⁴ Могли бисмо условно рећи да је руска религијска философија окренута идеји свеопштег спасења, с посебним нагласком на Достојевског, Фјодорова и Берђајева. Код њих препознајемо тријумф есхатолошког и онтолошког оптимизма. С тим што ће Фјодоров својим схватањем апокатастазе потенцирати став да је само стваралаштвом могуће преобразити и довести човјека до новог онтолошког нивоа. Једна од ријетких изнимки, тачније антипода је Константин Леонтијев. Патетична прича о једнакости и прогресу којим иде човјечанство, Леонтијеву је била магловита и лажна. Леонтијев је мишљења да је суштина човјечанства и свијета у неједнакости. Неједнакости царује како на земљи, тако ће царовати и на небу. Никакве нивелације, изједначавања, релативизације неће бити: „И на небу нема и неће бити једнакости ни у наградама, ни у казнама — и свеопшта равнопрапна слобода на земљи (чак и у тој непотпуној форми у којој је она сада доступна) није ништа друго до припремање пута за долазак Антихриста“⁴⁵ Он отворено говори да је једини смисао брига о спасењу сопствене душе. Његове ријечи најбоље свједоче о томе: „Хтео бих да уз звоњаву монашких звона, која непрекидно подсјећају на већ блиску вечност, постанем равнодушан према свему на свету, осим сопствене душе и брига о њеном очишћењу“⁴⁶ Када човјек спаси себе, тек тада је могуће говорити о алтруизму и бризи за спасење свих. Он је тежио спасењу одласком из свијета. Пред крај живота се замонашио, поставши монах Климент и на тај начин посвједочио ту своју преокупацију. Колико год било неслагања по појединим питањима, оно што је крајње евидентно је да је руска религијска философија у знаку есхатолошком. Очекивања од есхатологије су велика. Она треба да разријешу све предрасуде, све антагонизме и да напokon спаси свијет који лежи у злу. У том смислу Берђајев је најодређенији. За њега есхатологија, односно коначно разрешење судбине човјека и свијета, представља Божију побједу смисла над бесмислом, свјетлости над тамом, љепоте над испаченошћу, слободе над нужношћу. У *Еџисџиџијалној дијалекџици дожанској и људској* он то схватање формулише на овај начин:

⁴² Види, Павле Флоренски, *Сџуб и џврђава истџине*, стр. 160.

⁴³ Павле Евдокимов, *Христџос у руској мисли*, стр. 135.

⁴⁴ Уп. Александар Шмеман, *Дневник оца Александра Шмемана*, стр. 359.

⁴⁵ Константин Леонтијев, *Белешке џусџињака*, стр. 106–107.

⁴⁶ Николај Берђајев, *Констџанџин Леонџијев*, стр. 442 у књизи Николаја Берђајева, *Алексеј Хомџаков; Фјодор Достџојевски; Констџанџин Леонџијев*.

„Када се приближимо вечном царству Духа, онда ће болне животне противуречности бити превладане, и патње, које ће се пред свршетак појачати, прећи ће у своју супротност, у радост, и то ће се десити не само за будућност већ и за прошлост, пошто ће се време вратити и сви који су били живи учествоваће у том свршетку“.⁴⁷

Када Господ одлучи, доћи ће до краја свијета, самим тим, трагедија људске историје ће се завршити и по ријечима из Откривења Јовановог, наступиће „ново небо и нова земља“. У Светом Писму не говори се гдје ће бити Небески Јерусалим, а гдје огњено језеро, али у сваком случају тајна царује, а човјек ће својом самосвојношћу одредити којем ће се привољети царству. У том погледу Његошеве стихове:

„Благо томе ко довијек живи
Имао се рашта и родити“,⁴⁸

можемо тумачити у смислу да само они који су задобили Царство Божије, и који постоје у вјечности, имали су због чега да живе и њихов живот је смислен и онтолошки утемељен. Све који љубе зло, који су истрајни у афирмацији зла чека трагично разрешење, огњено језеро и коначна смрт. Рекли смо да апокатастаза подразумева враћање свега у првобитно стање, тачније васпостављање свега у својој пуноћи. Али, да би до тога дошло наравно да је потребна усаглашеност Бога и грешника који то заиста и хоће, да се истински цијелим својим бићем „врате почетној истини бивства“. Ако се грешници у томе буду противили, показавши да су неспособни за праведан живот идеја апокатастазе ће се показати као немогућа и неостварљива.⁴⁹ Заиста изгледа да проблем апокатастазе и идеја вјечног пакла носе нешто антиномично и наизглед непомирљиво у себи. Како је могуће помирити безграничну Божију љубав и људску слободу? Јевгеније Трубецкој препознаје непомирљиви конфликт између двије идеје хришћанске истине. Наиме, ако је Бог љубав самим тим и вјечност пакла се чини немогућа и неодржива; међутим, ако се инсистира на човјековој слободи и могућности да свјесно изабере зло, а самим тим и пакао, дјелује да је опција вјечности пакла логична и нужна.⁵⁰ Намеће се једно логично питање: ако ће сви бити спасени, чак и они који бирају најмонструозније злочине, који је смисао човјекове слободе и зашто бирати врлину и добро? Изгледа да је коначна човјекова судбина за нас ипак још једна својеврсна тајна. Идеја апокатастазе заиста захтијева дубоко поштовање, али чини се ипак само у тишини властитог срца, по ријечима Светог Максима Исповједника. Људска склоност ка релативизацији и неминовност духовне апатије која је логичан производ релативизације, ко зна до којих безакоња би одвеле човјека? Флоровски оправдано примјеђује да учење о апокатастази: „у човека укорењује неосновану безбрижност: ако сви путеви воде ка спасењу, не постоји реална опасност и није потребан реалан суд“.⁵¹ Како ће се разријешити ова наизглед нерјешива антиномија остаје тајна коју ће тек есхатолошка перспектива учинити рјешивом.

Литература

Михаил Кардамакис, *Православна духовност*, Манастир Хиландар, 2005.
Брајан Е. Дејли, *Апокалитасис* и „благо њошњовашељско ћушање“ у есхатологији Максима Исповједника у књизи „Аспекти философске и теолошке мисли Максима Исповједника“, Луча, Никшић, 2006.

⁴⁷ Николај Берђајев, *Еџистенцијална дијалектика дожанској и људској*, стр. 266.

⁴⁸ Петар Петровић, *Горски вијенац*, стр. 33.

⁴⁹ Уп. Виктор Несмјелов, *Наука о човјеку*, стр. 514.

⁵⁰ Види опширније, Јевгениј Трубецкој, *Смисао животова*, стр. 90.

⁵¹ Георгије Флоровски, *О њоследњим стварима и догађајима у књизи Црква је животова*, стр. 601.

- Андреас Андреопулос, *Есхатологија и коначно обновљење (апокалипсџаза) код Ориена, Григорија Ниској и Максима Исџовједника*, у књизи у књизи Групе аутора „Зборник текстова савремених православних теолога, Каленић, Крагујевац, 2008.
- Владета Јеротић, *Како мислићи о апокалипсџази* у књизи *Узјредна размишљања*, Ars Libri, Невен — Задужбина Владете Јеротића, Београд, 2009.
- Семјон Франк, *Рушење идола*, Логос, Београд, 1996.
- Сергеј Булгаков, *Свейлосџ не вечерња*, Бримо — Логос, Београд, 2005.
- Павле Евдокимов, *Луда љубав дожија*, Манастир Хиландар, 1993.
- Георгије Флоровски, *Исџочни оци IV века*, Братство Светог Симеона Мироточивога, Врњачка Бања, 1997.
- Група аутора, *Госџод није сџворио смрџ*, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невскога, Београд, 2006.
- Свети Јован Дамаскин, *Исџочник знања*, Јасен — Letheia, Никшић, 1997.
- Николај Берђајев, *О човеком џозвању*, Zep̄ter book world, Београд, 2002.
- Василиј Зењковски, *Основи хришћанске философије*, ЦИД — Подгорица, 2006.
- Георгије Флоровски, *О васкрсењу мрџвих* у књизи Групе аутора *Васкрсење и реинкарнација*, Логос, Београд, 1996.
- Нови Завјет Господа Нашег Исуса Христа, превод Комисије Светог архијерејскога синода Српске православне Цркве, Београд, 1990.
- Павле Флоренски, *Сџуб и џврђава исџине*, Логос — Ант, Београд, 1998.
- Виктор Несмјелов, *Наука о човеку*, ЦИД — Подгорица, Филозофски факултет — Никшић, 2010.
- Александар Дугин, *Меџафизика блаје весџи*, Логос, Београд, 2011.
- Сергеј Левицки, *Опеди из исџорије руске философије*, Логос, Београд, 2004.
- Николај Берђајев, *Филозофија слободної духа*, Дерета, Београд, 2007.
- Николај Лоски, *Бој и свейско зло*, Zep̄ter book world, Београд, 2001.
- Никос Мацукас, *Проблем зла*, Каленић, Крагујевац, 2005.
- Група аутора, *Православље и умјетност*, НЕАНИКА, Београд, 2004.
- Анастасија Гачева, *Свей ће диџи лейоџа Хрисџова*, Логос, Београд, 2007.
- Павле Евдокимов, *Хрисџос у руској мисли*, Манастир Хиландар, 1996.
- Александар Шмеман, *Дневник оца Александра Шмемана*, Епархија ЗХИП, Београд — Требиње, 2007.
- Константин Леонтијев, *Белешке џусџињака*, Логос — Ант, 1997.
- Николај Берђајев, *Алексеј Хомјаков; Фјодор Досџојевски; Консџанџин Леонџијев*, Бримо, Београд, 2002.
- Николај Берђајев, *Еџисџиенцијална дијалекџиика дожанској и људској*, Бримо, Београд, 2002.
- Петар Петровић, *Горски вијенац*, Српска књижевна задруга, Београд, 1977.
- Јевгениј Трубецкој, *Смисао живоџа*, Логос, Београд, 1997.
- Георгије Флоровски, *Црква је живоџ*, Православна мисионарска школа при храму светог Александра Невскога, Београд, 2005.